

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor
Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István
Szerkesztőségi munkatársak: Barna Péter, Haffner Anikó
Arculat és tördelés: Tellinger András
A lap szellemiségét gondozó Zempléni Múzsza Kör további tagjai:
Baráth Béla Levente, Koncz Gábor, Lapis József, Lőrincz Szabolcs,
Nagy György András, Takács Ádám, Ugrai János.

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány

Adószám: 18442960-1-05

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Szerkesztőségi és kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk: btg@zemplenimuzsa.hu

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft. Előfizetési díj egy évre 2000,- Ft.

Előfizethető átutalással a Zempléni Múzsza Alapítvány 11994105-06429168-10000001 számlaszámára.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Számunk szerzői

Báger Gusztáv CSc közgazdász, József Attila-díjas költő, emeritus professzor. *Bakonyi Péter* író, költő, szociológus, dramaturg. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Bordás István* tanár, művelődésszervező, kulturális szakértő, képtárvezető. *Egeresi Gábor* református lelkész, történelemtanár, múzeumigazgató. *Farkas Arnold Levente* költő, író. *Fecske Csaba* József Attila-díjas költő, publicista, meseíró. *Horváth Adél* költő. *Marczinka Csaba* író, történész, középiskolai tanár. *Siska Péter* költő, magyar szakos tanár. *Somogyi Tibor* költő, magyar- és drámatanár. *Striker Sándor* PhD irodalomtörténész, művelődéskutató, habilitált egyetemi docens. *Széman E. Rózsa* PhD, az EMKE kutatója, emlékház-vezető (Kolozsvár). *Turi Gábor* újságíró, zenei szakíró, kulturális diplomata.

Állandó támogató: Nemzeti Kulturális Alap

STRIKER Sándor

A szabadság és szabad akarat – az ember princípiuma *Az ember tragédiájában*

A *szabadság* fogalmát filozófusok, jogtudósok, politikusok és költők számtalanszor vizsgálták az évszázadok során. Forradalmak és nemzeti küzdelmek hívószava és kiváltója lett, történelmi adottságaink révén Himnuszunk egyik kulcskifejezése. Lehet-e, érdemes-e ezek után egy dráma szűk rendszerében vizsgálni sajátosságait? „Az ember tragédiája” az emberi lét fő kérdéseinek olyan következetes, koherens és természeténél fogva szókimondó összefoglalása, hogy modellként szolgálhat egy szabadságfogalom-elemzéshez. Sorai közül igen sok szállóigévé vált a magyar nyelvben, szövegének véleményformáló hatása kivételesen erős. Anyanyelvünk egyik legfontosabb oktatási segédeszköze, „A magyar nyelv értelmező szótára” is – miután legnagyobb költőink (Kölcsey, Kisfaludy, Berzsenyi, Petőfi, Vörösmarty, Babits, József Attila) soraival érzékelteti a szabadság különböző aspektusait, egy Tragédia-idézettel zárja a fogalom filozófiai meghatározását: „b. (filozófia) Az a lehetőség, hogy az egyén a természet és a társadalom objektív fejlődési törvényének felismerése alapján akaratát érvényesítheti. Az akarat, az elhatározás szabadsága ...*Végzet, szabadság egymást üldözi, S hiányzik az összhangzó értelem.*(Madách Imre)” A kézikönyv által idézett Lucifertől elhangzó madáchi gondolat az értelem bírálata, s így pusztán az egyik aspektusa tárgyunknak – haladjunk tehát a magunk útján a Tragédia-béli szabadság-viszonyok ennél teljesebb körű tisztázása felé.

A bevezetőt követően három részből épül fel az elemzés. Elsőként, kvantitatív vizsgálat, a Tragédiában előforduló kulcskifejezések közül a „szabadság” és „szabad akarat” szavakra fókuszálva próbáljuk meg bemutatni Madách Imre saját, ifjúkori drámaelméletével bámulatoson szinoptikus, a drámaíró eredeti dráma-elveit megvalósító Tragédia-béli szóhasználatát. Ki kell térni ugyanakkor a „tudás”, „tudomány” valamint az „eszme” és „gondolat” kifejezések előfordulásainak áttekintésére is, minthogy a tudatos létállapot – vagy, ahogy mint fentebb láttuk, az *értelem* – az akaratlagosság, s így a szabad döntés előfeltétele. A második lépésben a Tragédia főszereplőit a saját maguk által használt kifejezésekkel, fogalmakkal szembesítjük, hogy szabadság-diszpozíciójukat meghatározzuk. Végül a harmadik részben kívánunk eljutni azon hipotézis igazolásához, amely szerint a szabadság képessége az ember és csakis az ember sajátos princípiuma.

I. A kvantitatív elemzés – a szó mint mértékegység

Egy kvantitatív szövegelemzéshez indikátor szerepre alkalmas kulcskifejezésekre van szükség, azaz olyan szavakat kell találni, amelyekkel a *főhősök és azok egymáshoz való viszonya* keltezőleg megfogható. Az Úr személyes jelenléte a drámában elenyésző, ám szerepét, s a hozzávaló viszonyulást az *'isten'* kifejezés távollétében is mindvégig joggal képviseli. Hasonló

megoldás Lucifer esetében viszont nem lehetséges és nem is szükséges, hiszen ő mindvégig jelen van a drámában. Szokatlan írásmódnak tűnhet a kisbetűvel írott 'isten' fogalom, azonban az összes idézet esetében az eredeti Tragédia-kézirat szövegét használjuk jelen dolgozatunkban, ahol az így szerepel. Minden Tragédia-kiadás ezt az eredeti írásmódot alkalmazta, míg az első kiadás után mintegy hetven évvel, az 1930-as években javították át nagybetűsre, ezzel némi zavart okozva a római szín végén, hogy mikor melyik isten-szót kellene voltaképpen nagybetűvel írni: „*a régi istenekben / Nincs már hited, kövekké dermedének. / (Az isten-szobrok szétporlanak.) / Elporlanak, s új istent nem találsz.*”

Meg kell jegyezni egyébként, hogy az isten-fogalommal dramaturgiailag szembehelyezhető 'ördög' szó igen kevésszer fordul elő, a tizenöt szín harmadában egyáltalán nem is szerepel. Előfordulásai közül elsőként a VI. szín utolsó sorában ejti ki Lucifer, önreflexióként úton a kereszténység felé, ahogy a későbbiekben a tizenkét előfordulásból is hatszor csupán ő maga nevezi néven magát a színpadon.

Lucifer, a tagadás szelleme indikálható azonban a 'nem' szó előfordulásaival. Önkényesnek, impresszionisztikusnak tűnhet a két antagonistá formálisan eltérő kereső-kulcsa, ám 'igen'-nel aligha képviseltethetnénk az Úr jelenlétét, szerepét és befolyását, mivel nyelvünkben a pozitív állítások nem követelik meg az 'igen' használatát. (Meg kell jegyezni, hogy a magyar nyelv statisztikája szerint a szavak gyakoriságában az 'igen' csupán a 103-ik helyen áll, amelyet jóval megelőz a 'nem', a 6-ik helyen.) Vajon Lucifer szférája/funkciója jellemezhető-e a 'nem'-ekkel? Ha egy pillantást vetünk a mennyiségi kimutatásra, látható lesz, hogy az I. szín során tizenkétszer hangzik el 'nem'. A szöveget alaposabban megvizsgálva azonban arról is meggyőződhetünk, hogy a színen belül korántsem egyenletesen oszlik meg ez az előfordulás: az első 76 sorban ugyanis egyszer sem szerepel, majd amikor a 77-ik sorban először hangzik el Lucifer neve, szinte átszakad a gát: mind a tizenkét 'nem' Lucifer megjelenését/megszólítását követően, az Úr és közte feszülő vita során hangzik el. („*Dicséretemre nem találsz-e szót, / Vagy nem tetszik tán, a mit alkoték?*” stb.)

Ellenpróbát is tehetünk. Közvetve is megkísérelhetjük alátámasztani a Lucifer = tagadósó választás indokoltságát. Ehhez logikusan használható Lucifer drámai ellentettjének az Angyalok Kara. Az antik drámai hagyományt követve, az Angyalok Kara a Tragédia nyitó és záró keret-színeiben szerepel, illetve szűk négy sor erejéig a II. színben is, mint Égi Kar, és mindösszesen 76 sort hallunk tőlük. Ezeket megvizsgálva kiderül, hogy szövegeikben *egyetlen egyszer sem* szerepel a 'nem' szócska, (!) amelyből egyébként statisztikailag a Tragédia minden 8-9-ik sorára jut átlagosan egy-egy. A tagadósó használata és maga a tagadás, úgy tűnik, kimutathatóan szerepekhez kötött a Tragédiában. Ezen azonban természetesen nem csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy Madách Imre ifjúkori drámaelméletében, már húsz évvel a Tragédia megírása előtt megfogalmazta, hogy egy dráma hősének *jogcímei* vannak, s azok érvényesüléséért küzd a kifejtetig. Ádám jogcíme – inkább színenkénti jogcímei – a megszerzett tudás révén a *nagyság, köz, kéj, hit és szeretet, tudomány, egyenlőség, szabad verseny, ráció* majd *tulajdon szellemi lényege*. Kiténik az eddigi elemzésből, hogy Lucifer jogcíme, a *tagadás* a drámai szövegben igencsak markánsan jelenik meg, azaz a kulcskifejezés és az adott szerep alkalmasan összeköthető. A kvantitatív elemzésnek így célravezető a funkciója a Tragédia szöveg- és szerepértelmezésében.

A fentiekben jelzett keresőelem-kifejezések – isten, nem, szabad-szabadság, illetve tudás-tudomány – előfordulásait az alábbi táblázat foglalja össze.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	színek	sorok	'isten'	'nem'	'szabad'	'szabadság'	'tudás'	'tudomány'		
I.	A mennyekben	153	3	51	12	12,75	0	1	1	0
II.	A Paradicsomban	188	5	37,6	14	13,43	0	0	1	0
III.	A Paradicsomon kívül	214	4	53,5	18	11,89	1	1	4	0
IV.	Egyiptomban	261	2	130,5	40	6,52	2	3	0	0
V.	Athén	270	6	45	31	8,71	0	5	0	0
VI.	Róma	296	14	21,14	33	8,97	2	0	0	0
VII.	Konstantinápoly	514	20	25,7	62	8,29	4	0	0	1
VIII.	Prága I.	244	7	34,86	34	7,18	1	0	0	2
IX.	Párizs	248	3	82,67	37	6,7	1	2	0	1
X.	Prága II.	183	4	45,75	22	8,32	2	0	5	0
XI.	London	593	4	148,25	71	8,35	4	0	1	3
XII.	Falanszter	445	2	222,5	48	9,27	2	0	2	11
XIII.	Az Űrben	151	2	75,5	21	7,2	0	2	2	3
XIV.	Az Egyenlítőn	178	6	29,67	18	9,89	0	0	0	1
XV.	A Paradicsomon kívül	202	6	33,67	19	10,63	2	1	4	0
Összesen:		4140	88	47	480	8,63	22	14	24	22

A táblázatban szereplő oszlopok tartalma:

1. oszlop: A szín sorszáma
2. oszlop: A szín megnevezése (helyszíne)
3. oszlop: A szín teljes hossza (sorokban)
4. oszlop: Az 'isten' szó, illetve szótó előfordulása az adott színben
5. oszlop: Az összes sor/előfordulás hányadosa: 3/4.= gyakoriság
6. oszlop: A 'nem' szó, illetve szótó előfordulása az adott színben
7. oszlop: Az összes sor/előfordulás hányadosa: 3/6.= gyakoriság
8. oszlop: A 'szabad' szó, illetve szótó előfordulása az adott színben
9. oszlop: A 'szabadság' szó előfordulása az adott színben
10. oszlop: A 'tudás' szó, illetve szótó előfordulása az adott színben
11. oszlop: A 'tudomány' , szó előfordulása az adott színben

A táblázatból – amely egy korábbi, teljesebb körű kvantitatív vizsgálat nyomán készült célzott összegzés¹ – kiténik, hogy a Tragédia 4140 sorában az 'isten' szó vagy szótó 88-szor szerepel, míg a 'nem' szó vagy szótó 480-szor. Az előbbi átlagosan 47 soronként található meg a szövegben, míg a második esetében ez a gyakoriság 8,63, azaz mintegy minden kilenc sorban sze-

repele a 'nem' szó vagy szótó. Az 'isten' kifejezés előfordulása a *konstantinápolyi, római* és az *első prágai* színekben a leggyakoribb, csaknem annyi (41) mint a többi színben együttvéve (47). Úgy tűnik tehát, egyáltalán nem meglepő módon, hogy 'isten' koncepciója erősen a kereszténységhez kötődik a Tragédiában – alátámasztja ezt a római színben belüli arány önmagában is: az itteni 14 előfordulásból tíz Péter apostol színre lépését követően hangzik el, a szín utolsó harmadában, itt minden 10,6 sorra jut egy előfordulás. A szó összességében tehát a drámán belül a „glóriás kereszt”-től a „lángoló kereszt”-ig húzódó történelmi periódus kulcsszava.

A 'szabad' és 'szabadság' kifejezések, úgy tűnik, s ez ismét nem meglepő, *kizárólag társadalmi helyzetekben* kapnak szerepet. A 36 előfordulásból kézenfekvő, ha a mennyekben és a paradicsomban pusztán egyetlen – a fentiekben már meghivatkozott – szabadságra utaló előfordulást találhatunk, azt is Lucifertől és gúnyosan („*végzet és szabadság egymást üldözi*”). A továbbiakban szinte szociológiailag értelmezhető adat, hogy Ádám társadalmi küzdelmeiben gazdag *egyiptomi, athéni, konstantinápolyi* és *londoni* színeiben található a legtöbb, színenként 4-5 előfordulás. Azonban – ahogy erre később majd utalásszerűen visszatérünk – érdemes észrevenni, hogy e 'szabad és szabadság' szópár egyike sem szerepel az ún. eszkimó színben, ami így kvantitatív módon is jelzi a mennyország és paradicsom nyitó színek *társadalom előtti* állapotához képest az emberiség ottani, immár *társadalom utáni* állapotát.

A 'tudás és tudomány' szópár 46 előfordulása közül a Tragédia első hét színében mindösszesen 7-et hallhatunk a *mennyországtól* a *Konstantinápolyig* tartó színekig, míg a többi 39 a VII. színtől, a Kepler-korszak, azaz a *modernitás, polgárosodás*, tehát a tudomány korának kezdetétől olvasható-hallható a szövegben.

Meg kell említenünk még az 'eszme' és a 'gondolat' szinonimaként felfogható szópárt, amely táblázatunkban nem szerepel, azonban 59 előfordulásával mintha a Tragédia szövegének szikrázó kovaköve lenne, amelyeknek szinte állandó, mondhatni eposzi jelzői a *nagy, dicső, szép, új, és végtelen* eszme/gondolat. E hajtóerő-sajátossága különösképpen a 'gondolat' előfordulásainál mutatkozik meg, ahol szinte kivétel nélkül változást, újra törekvést jelez.

Végül vissza kell térnünk a vitákra utaló 480 'nem' tagadószó, illetve szótó jelenlétére. Markánsan elkülöníthető, hogy míg a társadalmon kívüli négy keretszínben csak minden 10,6–13,4 sorban szerepel tagadószó, addig a társadalmi konfliktusokat felvető színekben ennél jóval sűrűbben, 6,5–9,2 soronként. Az úgynevezett eszkimó-színben korrelál a hiányzó szabadság-fogalom poszt-társadalmi vonatkozásával, hogy itt a tagadószó is 'visszaritkul' 10-soronkénti előfordulásra – szabadság híján kevesebb a vita-helyzet.

Vajon miért tartható szükségesnek e kvantitatív elemzés a Tragédia esetében? A Tragédia dráma-mivoltát gyakran megkérdőjelezzük, ám a dráma kommunikatív ereje természetesen az élő párbeszédekben elhangzó szavak egymásnak feszülése. A kvantitatív vizsgálat megerősíti, hogy Madách páratlan következetességgel sűríti-ritkítja drámája kifejezéseit, s ezzel hőseinek és dialógusainak szóhasználatát rendkívüli elevenséggel adja át a nézőknek a szándékokat és üzeneteket.

II. A Tragédia főszereplőinek szabadság-diszpozíciója

Keltsük életre a szöveget, vizsgáljuk meg magukban a cselekvésekben, hogy szabadok-e, s épenséggel mennyire szabadok a Tragédia hősei.

Álláspontom szerint a *szabadság* a valakihez és valamihez való kötöttség, vagyis egy függőség állapota, s így két résztvevő kapcsolata a szükséges feltétel. Sőt az is állítható, hogy *alárendeltségi kapcsolatok* szükségesek. Miért? És mi nevezhető alárendeltségi kapcsolatnak? Előbb a második kérdésre a válasz: alárendeltségi kapcsolat van köztem és egy szelet kenyér

között: megehetem, de tehetem, hogy nem eszem meg. A kenyér sorsa tőlem függ. A kiszáradás nem a kenyér ellenállása, nem kikötés ugyanis, hogy száraz kenyeret nem eszem. Ez esetben is én választok szabadon.

Akkor is alárendelő azonban a viszony, ha csak *egy* kenyér van, de ez esetben én vagyok függő helyzetben. Ugyanis az első esetben én dönthettem el, míg a kenyérnek mindegy volt, míg másodszorra én nem dönthetem ezt el, míg a kenyérnek ezúttal is mindegy – a második esetben én vagyok rá szorulva. Van azonban mellérendeltségi viszony: köztem és egy társam között. Egymástól függetlenek vagyunk, ezért köztünk a szabadság – helyesebben a függőség – kérdése fel sem merül. Ez tehát a válasz az első kérdésre: azért kell alárendeltségi kapcsolatokat keresnem, mert ezek esetében van függőség, és így a szabadság fontos tényezővé válik. A két kérdés együttesen azonban azt is jelenti, hogy nem pusztán két személy, de bármely élőlények között, sőt bármely élőlény és élettelen anyag között is lehet függőségi viszony.

A Tragédia szereplői egy idézőjeles rangsor szerint *háromfélék*: isteniek, félisteniek és jelenécek, valamint emberek. Ezek egymással szövevényes kapcsolatban állnak. Madách részekre bontotta szereplőit, vagyis bizonyos esetekben Ádám egyrészt Lucifer is, másrészt Földszellem is, stb. – így kerülve önmagával is kapcsolatba.

Előbb az égi viszonyulásokat vizsgálom, nem pusztán az illendőség kedvéért, hanem hogy mikor az emberekhez érünk, már tudjunk arról, hogy saját, emberi sorsunk nem is olyan kétségbejítő ezen égiekével összemérve.

Vajon miért? Lehetséges lenne, hogy a szabadság odafent is éppúgy probléma, csakhogy szózatok mögé rejtik a rátarti szellemek? Úgy tűnik, igen. Kik a szellemek? Az Úr, Lucifer és a Földszellem. Az első színben sok mindenre rábukkanhatunk. A világot saját elhatározásából az Úr teremtette: „*egy szavára hívva létre mindent / S pillantásától függ ismét a vég.*” Mondják az angyalok. S ő ezt igenli, mondván: „*már bennem élt, mi mostan létesült.*” Ez azonban nem lehet igaz, mert akkor mivel foglalkozott azelőtt, a világ nélkül? Ezt nem én kérdelem, hanem Lucifer. Ő ugyanis, saját állítása szerint szintén mindöröktől fogva él. Erre kifakad az Úr: „*Nem szült-e az anyag. / Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?*” Így Lucifer: „*Ezt tőled én is szintúgy kérdezhetem.*” Lucifer szerint ugyanis az Úr sem létezhetett a világ előtt, a magyarázat tehát, Lucifer kérdése szerint: „*nem érzéd-e eszméid közt az úrt, / Mely minden létnek gátjaul vala, / S teremni kényszerültél általa?*” Lucifer jogcíme tehát „*az úr, mely minden létnek gátjaul vala*”, azaz, állítása szerint, ő *ontologikusan* egyenlő sajátosságokkal és időtlenséggel rendelkezik az Úrral – aki tehát korántsem szabad, hiszen „*teremni kényszerült*”, hogy a mindenség ura lehessen.

Ki volna akkor Lucifer? Mint mondja, ő a tagadás, ő volt a gát, amit le kellett győzni. Próbáljuk meg visszakövetkeztetve megfejteni állítását. Mit tett az Úr? Világot teremtett. Azelőtt tehát nem volt világ, s így az Úrnak a *nemlélet* kellett legyőznie, ez volt a gát. A jelenlegi Lucifer azonban nem lehet a nemlélet (semmi), mert az végleg legyőzött a teremtéssel – de lehet talán éppen az *ellentmondás maga*, hogy az Úrnak, vagyis a szellemnek anyagot kell létrehoznia, hogy ő maga, mint szellem létezhesen. Ez az ellentét Lucifer? S azért örök, mert az Úr minden egyes tettét az ő furcsa léte idézi elő?

Nyitni kell hagynunk ezt a kérdést, pedig nem vallástörténeti/valláselméleti okok miatt tartom itt fontosnak felvetését, hanem mert a dráma szereplői feltétlenül nélkülözhetetlenek kell legyenek. S az elkezdett úton már nem fogadhatunk el olyan kategóriákat, mint a „három szféra”, melyben Lucifer a „tisza anyag”, mivelhogy erre a helyre találunk más szereplőt, a Földszellemet.

Szükséges mégis továbbhaladni. Bárki legyen is Lucifer, kiténik, hogy jogai vannak – látjuk, hogy az Úr nem hozhat létre ellentmondásmentes, két luciferi fa nélküli Paradicsomot, azaz az Úr e tekintetben sem korlátlanul szabad. Mégis az Úr erősebb – elküldi őt „minden

szellemkapcsolatból” – kijelentve, hogy „*Megsemmíthetnélek, de nem teszem.*” Ez vajon igaz-e? Bizony nem, hiszen Lucifer ellenére hozta létre világát, s azon belül minden értéket – amelyek azonban csakis Lucifer ellentettjeként értékelhetők csak értékeknek. „*Te anyagot szültél, én tért nyerek, / Az élet mellett ott van a halál, / A boldogságnál a lehangolás, / A fénynél árnyék, kétség és remény. – / Ott állok, látod, hol te, mindenütt*”

Ez tehát az abszolút szabadság kölcsönös függőségéből eredő cáfolata, már a teremtéstől – sem az Úr, sem Lucifer nem tekinthető abszolút szabadnak. Egymást feltételező erők és sajátosságok ők. Az Úr „*teremtni kényszerült*”, hogy ő maga is valaminek az irányítója lehessen.

Megtalálhatjuk a fentiek következtében a második függőségi viszonyt is: logikusan az Úr és a Földszellem, vagyis az anyag között. Az Úrnak e tekintetben is véges a szabadsága, az anyagi világot reprezentáló Földszellem immár létezik, elpusztítása vagy elpusztulása Lucifer győzelmét jelentené. Ugyanakkor a matéria világába az Angyalok Kara szerint az Úr folytonosan beavatkozik: „*Mint rendbontó jó amott az / Űstökös rettentő képe: / S ím, az Úr szavát meghallva, / Lesz a' rendnek hirdetője.*”

A Földszellem szituációs jelenvalósága utal arra is, hogy Lucifer nem függ teljes mértékben az Úrtól: hiába számúzta őt „minden szellemkapcsolatból”, vele mind a Földszellem, mind a jelenések, majd a záró színben maga az Úr is szóba áll, korántsincs bizony számúzva e szellemkapcsolatokból.

Lucifer tehát az Úrhoz hasonló helyzetben, a korlátozott hatalom, s így a korlátozott szabadság állapotában van. Amikor a Földszellemet hívja, az kénytelen megjelenni, ugyanakkor azonban Ádám *testét* Lucifer nem tudja az ürbe magával ragadni – visszatartja a testet a Földszellem, hiszen az ő része az, Lucifer nem rendelkezik a porból gyúrt anyagi testtel. Lucifer szabadságának korlátairól ember-kapcsolatai tekintetében egy ironikus önreflexiós kitétel révén a konstantinápolyi színben is meggyőződhetünk. Nem lehet boldog emberi-testi módon, hiába arat sikert egy nőnél: „*Helene meg mindjárt jó, s mit teszek? / Szerelmeskedni nem fog tán az ördög, / Nevetségessé lenne mindörökre, / S akkor hatalmát elvinné maga.*”

Összességében az állapítható meg, hogy ellentétben az antik görög-római mitológia isteneivel, a keresztény-biblikus világ mindenhatónak tűnő transzcendens erői *tetteikben korántsem szabadok*. Lucifer nem lehet jó – és ráadásul testileg boldog, – s bátran állítható, hogy az Úr sem pusztíthat korlátlanul – ahogy Lucifert sem pusztíthatja el. Korlátozott a szabadságuk – *egymás határai és korlátai ők.*

Említettük a félisten szereplőket és jelenéseket. Velük kapcsolatban kevésbé tartjuk fontosnak e kérdést. Az angyalok s a Cherub nyilvánvalóan az Úr szolgálói, így hát valójában eszközök, Erősz s a Chariszok, a Halál nemtőjével együtt kik az Athéni színben jelennek meg szintúgy azok. Lucifer segítőitársai a Csontváz és a boszorkányok a VII. Konstantinápolyi színben, igaz önkéntesként, a korszellemet megjelenítve ugyancsak. Szabadság-fokok tehát, szolgáló-szerepkörük miatt eleve behatárolt.

Térjünk át az emberi világra – azaz hogy a *történelmi színekben* egymás között, más színekben pedig az égiekkel milyen kapcsolat fedezhető fel, mennyire s kiktől szabadok/függők az ember-hősök. Szükséges megjegyzés azonban, hogy Ádám *nem csak* a szabadságot keresi, így itt szükségszerűen szükített képet kapunk róla és az úgynevezett történelmi színekben megjelenő jogcímeiről – ennek megfelelően néhány színről alig is lesz szó, indokkal.

A történelem a Tragédiában Egyiptommal veszi kezdetét, szabadságra fókuszált vázlatos összefoglalónk is innen indul.

IV. szín: Egyiptom: Ádám élet-halál, sőt a szerelem ura is – Éva hatására azonban a népnek szabadságot ad, noha Lucifer szerint a nép szolgásgára ítéltetett – igaz, rendelkezve az

elhallgathatatlan jajgatás jogával. A rabszolgaság eltörlésével az *egyén korlátlan szabadsága* a nép fölött itt megbukik.

V. szín: Athén: Az első csalódás a szabadságban. Noha Hegel az antik görög demokráciát a szép szabadság koraként jellemezte, Madách Tragédiájában a „felséges nép” korlátlan szabadsága tudatában visszaél jogával, megcsúfolva azt. A különbséget a párizsi színnel majd ott említjük, addig is ezt a jelenetet a *hazudozás szabadsága* elnevezéssel illetem, a demagógok és a bujtogató polgárok szereplése okán. A hazugságok gyengítik a szabadságot, sőt, meg is buktatják magát a szabadság gyakorlásának lehetőségét biztosító demokráciát is.

VI. szín: Róma: Itt az *egyén teljes szabadsága* jelenik meg, egészen a halálos ítélet jogáig. Két következmény látható: az egyik a magány érzete. A másik váltja ki a továbbvezető út szükségességét: a korlátlan erkölcsi szabadság halált hoz, vagyis a halott csokolása jelzi e végső állapotot – amely *határt szab*, azaz korlátot, a megmaradás érdekében szabályt igényel.

VII. szín: Konstantinápoly: A szigorú korszellem megfojtja, *megszünteti az egyén szabadságát* – a vélemény-nyilvánítástól kezdve (lásd a végletes hitvita kudarca). Lucifer felhívja Ádám figyelmét az egyén és a tömeg, vagyis a mindenkori jelenkor állandó függőségi kapcsolatára. Ez az egyén szabad akaratát érintő kérdés – konkrét megnyilvánulása Ádám, mint Tankréd reménytelen szerelme a kolostorba vonuló Éva-Izóra iránt. A *személyi szabadság korlátozott* a korerkölc miatt.

VIII. szín: Prága: Fontos változás, hogy Ádám az előző szín végén lemondott a történelem alakításának igényéről. Úgy tűnhet, *korlátozottabb szabadsággal* is megelégszik majd. Mint Kepler így is indul, azonban immár *anyagi függőségben van s ez cselekvési, tudományos szabadságát* korlátozza. „*A lélek él ... nem hágy nyugodni.*” Éva e színbeli szerepe pedig elengedhetetlenné teszi immár annak vizsgálatát, hol húzódnak az ő szabadság-korlátai? Visszatekintve láthatjuk, hogy Éva Egyiptomban Ádámnak engedelmeskedett, férje teljesen az ura volt. Athénben férjének társa lett – s bár a nép előtt szót emelni próbál, nem volt tényleges hatása. Rómában a szín folyamán női szerepe előbb megalázó: Ádám egy ló ellenében fogadási tétnek teszi, azonban később mégis Éva hangulata, érzése indítja Ádámot változásra. Konstantinápolyban újra egyenlők vagyishogy egyenlőképpen nem szabadok – s így érkezőnk ide, Prágába. Itt szakadnak el egymástól először, s mivel Éva *jobban simul a korhoz*, ő lett a szabadabb – valóban tőle, vagyis osztályától függ Kepler-Ádám.

IX. szín: Párizs: Várva-várt szín, ha a szabadság a tartalom, amit keresünk. Az athéni szín is a felséges nép szabadságát mutatta. Miért van szükség még egyszer visszatérni e jogcímre? Nos, úgy tűnik, többféleképpen lehet kiforgatni ugyanazt az eszmét. Míg a Madách által ábrázolt athéni demokráciát a fentiekben a hazudozás szabadságának neveztem – most ezt a forradalmi színt az *igazság szabadságának*. Párizsban ugyanis az abszolút szabadság furcsa formája jelenik meg. Mit jelent az *igazság szabadsága*? Ebben a színben mindenki jót, becsületeset és igazat akar, és elismerik, hogy ki-ki számára csak ez az egy út létezik – az ésszel belátható, becsületes igények, elvek, bármely áron is. A Tiszt jelentkezik vezetőnek – Danton joggal kételkedik, hisz a fiatalember még nem tett semmit, hogy bizalmát megszerezze: a Tisztnek azonnal meg kell mentenie a becsületét, hogy bátor, s ezért főbe lövi magát. Senki sem zúgolódik. A két arisztokrata is következetes, becsületes és bátor – s *igazat beszélnek*. Az igazság szabadsága, ezen *abszolút szabadság az élet értékét nagyon csökkenti*, mert az *elv igazsága, a ráció lett mindennél fontosabb*.

Ádám kétszeres megingása e színben a két Éva miatt az egyén korlátait mutatják be ismét. Erről majd Évánál többet – most még egy utolsó példát az ész, az igazság mindenható, s talán emberfeletti, akár az életet is feladó hatalmáról: a forradalmár-nő Éva megöl egy összeesküvőt, aki talán Ádámot ölte volna meg. Ádám forradalmár-igazság szerinti rideg észválasza: „*Ha e helyet jobban megállta volna, / Rosszúl tevél, ha nem, tetted helyes.*”

X. szín: Prága: Itt kapunk magyarázatot Éva párizsi kettős alakjára s az igazság szabadságára. Éva az udvaronccal sétál, míg Kepler-Ádám még álmáról, és épp az Éváról gondolkodik. Éva ezt mondja az udvaroncnak: „*Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt / Míg szűz erénye ősi hagyományát / Előítéletként ledobja, s akkor / Kicsinyelő mosollyal nézitek / Önbűnötöknek aljas eszközeül.*”

S ez elítélése az előző szín *érzelmileg követhetetlen* abszolút igazság-szabadságának: értelmetlen, idegen, arisztokratikus volt a szeretet Párizsban – de amint hasonult a nő a férfiak vérengző-szigorú durvaságához, máris elvesztette vonzerejét. *A nők szabadságának általános, történelmi korhoz nem kapcsolódó szűkülésének láttelepe ez a néhány sor.* S e második prágai színben Éva gyorsan el is tűnik, hiszen most a *gondolat- és szólásszabadságot* hirdeti meg Ádám, a tudás hatalmában bízva – amelyből a nő, úgy látszik, kint reked. A szín további érdekessége, hogy Ádám átadja szerepét a Tanítványnak, míg ő Lucifer szerepéhez hasonlóan oktat: „*Sokat kívánsz. Paránya a világnak, / Hogy lássad át a nagyszerű egésszet?*” Mondja tanítólag, s oly világba igyekszik, mely a titkokat nemcsak lesi, de „*szabad szót ad a rejlő gondolatnak.*”

XI. szín: London: Semmi sem tökéletes – a szabad gondolat elvéből a mindenkinek *szabad versenytér*, a nyers érdekek *szabadságának* világa jött létre, Ádám harmóniája teljesen összeomlik. Ismét, de immár társadalmi szinten nem tudja egyeztetni elvont eszméjét, a szabadság jogcímét a humánnummal „*Kilöktem a gépből egy fő csavart, / Mely öszvetartá, a kegyeletet, / S pótolni elmulasztám más erősbbe.*” Végleg kivonja magát a cselekvésből. „*Áldlak sors, hogy bíróvá nem tevél / Mi könnyű törvényt írni pamlagon – / Könnyű ítélni felületesenek, / És mily nehéz, ki a szívet kutatja, / Méltányolva minden redőzetét.*”

Éva ebben a színben ismét kiszakad az adott kor által rá szabott társadalmi szerepből, s ezen érdekkapcsolat-világ teljes emberi érzelmhiányától megszabadulva *eszmévé válik* és „*dicsőülten felemelkedik*”. Míg Ádám mindvégig filozófiai eszményekkel kívánja meghaladni földhözragadt és anyagvilághoz kötődő emberi mivoltát, Éva az ember érzelm- és szépség-eszmény képességének képviselőjével függetlenedik e testi-anyagi kötöttségeitől: „*A por hull csak belé, e föld szülőlte, / Én glóriával átállépek azt. / Szerelem, költészet s ifjúság / Nemtője tár utat örök honomba;*”

XII. *A Falanszter* színben visszatér a szellemi, vagyis ez esetben éppenséggel nagyon is földi meghatározó erő, a higgadt gond, melynek oka az erőforrás-hiánytól való függés. Tehát itt a *Földszellem* szab határt, ami annyit tesz immár, hogy a létfenntartás a szabadság, sőt az egyéni *szabad akarat megszüntetését* követeli meg. Egyetlen közös akarat lehet, s „*ez eszme nálunk a megélhetés*” – mondja a Tudós. A *szabad akarat megszüntetésének szándéka* Évára is kiterjed – sőt, a szabadságukban korlátozott művészek mellett ő a családi magánlétbe történő beavatkozás példája – ennek megcáfolási kísérlete, a pusztá létfenntartási rációval szembeni *döntési szabadságuk* védelme miatt kell Ádámnak és Évának kimenekülnie a színből.

XIII. szín: az *Úrben*: Ádám itt különös kísérletre vállalkozik. Eleve értelmetlen, hiszen az előző színben, mikor megjelent a Földszellem, még ő maga mondta a Tudósnek: „*Hallottad-e a szellemszózatot, / Oh nézd, te gögös, gyöngé ember, / Hogy bírnál azzal, aki ott lebeg.*” Ebben a színben azonban ő kísérli meg testét elhagyva pusztá szellemként létezni. E téren azonban nincs szabadsága, *nincs léttől független emberi szabadság*. Ádám itteni következtetése mégis döntő a drámában – hiszen felismeri, hogy éppenséggel a *küzdelem* lehetősége a legfontosabb – mely, mint rá döbbent, önmagában az élet célja.

XIV. szín: az *Egyenlítőnél*: Talán csak utolsó csapás – hiszen a létfenntartás, a *társadalmi lét hiánya*, mint írjuk, egy poszt-társadalmi állapot, amely az utolsó csepp méltóságot is kiirtja az emberből – ilyen társadalom utáni helyzetben Ádám, azaz az ember szabadságának, döntési lehetőségeinek nyoma és lehetősége sem marad.

XV. szín: a *Paradicsomon kívüli*: A Tragédia zárójelenetében végül immár többen is színt vállalnak a *szabad akaratról* – amelyet itt nevez nevében Ádám először s egyben egyetlen egyszer a drámában. Hogyan is fogalmazta meg a teremtés kritikáját a kezdetekkor Lucifer? „*Végzet, szabadság egymást üldözi, S hiányzik az összhangzó értelem.*” E záró színben a végzetbe való belenyugvás kényszerét immár ő maga sugallja a történelmi színek alapján Ádámnak: „*a végzetnek örökös betűit / Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik / Miattuk az erős.*” Ádám azonban tiltakozik: „*Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad. / Kérdemteltem azt nagyon magamnak, / Lemondtam érte a paradicsomról.*”

Az ember tehát szabad akarata, döntései révén szembeszállhat a végzettel, a belenyugvással Ádám szerint. S itt, végső következtetéseink előtt egy gondolat erejéig vissza kell térnünk az első szín látszólag ember nélküli jelenetéhez. „*Két golyó küzd egymás ellen / összehullni, szétsietni: / S e küzdés a nagyszerű fék / Pályáján tovább vezetni.*” – mondta a teremtésről az Angyalok Kara – azaz e golyók, vagyis bolygók (égitestek) pályája egymás által meghatározott, ez kontrollálja őket. Sőt Lucifer már az emberekről is így beszél: „*nehány anyag... / Nehány golyóba összevissza gyúrva / Most vonzza, úzi, és taszítja egymást, / Nehány féregben öntudatra kél*” S e „féreg” egymást vonzó és taszító léte ezek szerint hasonlít ahhoz, amit az angyalok mondanak az egész univerzumról, kiegészítve azzal, hogy az anyag az „*emberben öntudatra kél.*” Felmerül a kérdés, hogy vajon a bolygók s az ember között különbséget tevő pusztá *öntudat* elegendő-e az Ádám (és Éva!) által kiküzdött *szabad akarathoz*? – avagy éppenséggel nem ugyanaz-e ez a két fogalom? Ezt vizsgáljuk meg az utolsó fejezetben.

III. Az emberi princípium

„*Jogcímének kell tehát lenni a főszemélynek, melyre támaszkodhatik. S mi könnyű ennek megtörténnie, hányszor jó a gyarló és tökéletlen ember ellentétbe az erkölcsiség örök parancsival. Látja, miként vannak azok véges értelmű előtt egymásközi küzdelemben — választ közülök, s ki áll nekik jót, hogy választása a legszentebbiket érte. S ha érte is, ki biztosítja őt, hogy érdemesen vívandja ki annak győzelmét, s gyarlósága, mely a szentnek képviselésére oly elégtelen, nem késztetendi-e megbotlani egykor?*”

Ádám a tudásért, a gondolatért magáért vállalta az Úrral való szembekerülést. Ez lett *alapvető jogcíme*, amely bármely külsődleges célját tekintve elbukhat, de „*önkörén*” belül, úgy tűnik, *kicsikarta győzelmét*. A szereplők változásával, vagy, ahogy az irodalomtudomány nevezni szokta, jellemfejlődéssel általában nem találkozhatunk a drámai műfajban. Madách azonban az Angyalok Kara formailag antik kort idéző, keret-jellegű zárszavában elrejtette a változás megtörténtét. A Kar az I. színben az Urat a *mindenség teljhatalmú uraként* dicsőítve határozta meg, akinek minden más szereplő passzív alávetettje: „*ő az erő, tudás, gyönyör egésze, / Részünk csak az árny, melyet ránk vetett.*” Am itt, a záró színben – Ádám küzdelmének, az emberi tudás megszerzésének és vállalásának elismeréseként (!) – a kórus összefoglalója immár egy *emberközponitú szózat*tá módosul, megerősítve Ádám fentebb idézett kiállását a szabad akarat megszerzésének tényéről: „*Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll isten gyelmé.*”

A Tragédia végére tehát az Úr, az isteni szféra passzív princípiummá vált, aki semmit sem ígér és nem is avatkozik be – míg *az emberé lett a szabad választás, a döntés joga*. Az Angyalok Kara szózat a Tragédia végén nem más, mint a *szabad akarat* himnusza. A szabad akarat tehát – megelőlegezve konklúziókat – úgy tűnik, az ember által létrehozott, s éppen ezért az emberre és kizárólag az emberre jellemző fogalom. Ezen álláspont alátámasztásaként lerövidítve csatolom Kurt Vonnegut amerikai regényíró gondolatmenetét a tralfamadoriakról, közismertté vált regénye, *Az ötös számú vágóhíd* alapján. A regény hőse

idegen lények közé került, akik a világot másként – Madách szellemi lényeihez, így Lucifer-hez is hasonlóan – az idők összességéként látják. Minden ember, akire ránéznek, egyik végén csecsemő, a másik végén öregember. Számukra viszont az ember egy lyukon, voltaképpen egy csövön néz kifelé, miközben mintha az időben utazva egy vonaton ülne, és nézné a tájat. Nem tudja azonban, hogy vonaton ül, s gyorsítani és lassítani sem képes. Maga a képkivágás is adott, így kénytelen azt mondani arra, amit eddig látott, s amit lát, hogy ez az élet. Ezzel szemben az idegen lények – a tralfamadoriak Kurt Vonnegut szerint – s a Tragédia Lucifere, egyszerre látják a történések elejét és végét. E látás híján – ahogy azt az Úr maga is mondja a záró színben – az ember bízhat abban, hogy néha-néha ő maga is közbelép, bízhat tehát saját akarataiban. Ádám ezt kívánja látni, ezért száll fel álmában a történelem vonatára.

A Tragédia három embervilágon túli főszereplője, az Úr, Lucifer és a Földszellem, azaz az emberfeletti szférák és erők képviselői nem halandók. Ez, mint láttuk, nem jelenti azt, hogy nincsenek korlátaik, azaz abszolút szabadsággal rendelkeznének, hiszen, mint bizonyítottuk, egymás kényszerítő erői és korlátai ők. Azonban nem létezik számukra az idő irreverzibilitásának jelentősége, ami nekünk, halandó embereknek egyike a lét legszignifikánsabb sajátosságainak. A Tragédiára történelmi színeinek jeleneire hatást gyakorló német filozófus, Hegel szerint tér a dolgok egymástól való elkülönítése, míg az idő a dolgok önmaguktól való elkülönítése. Ez utóbbi azonban nem áll a szellemi szereplőkre – ők hallhatatlanságuk révén örökléttel rendelkeznek. (A Földszellem esetében felmerülhet az a kérdés, hogy hol volt ő a Föld, avagy az anyagi világ megteremtése előtt. Ezt a kérdést – egy szöveg-kifogásoló felvetés kapcsán – Madách Imre elutasítja Arany Jánoshoz írott levelében, azt írván, hogy Lucifer „csak az anyagok öszve gyúrásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről.” Azaz Madách maga nem a semmiből teremtett világkép híve volt.)

Mely princípiumok megjelenítői összességükben a Tragédia embervilágon túli szereplői? Az Úr személye magának a tökéletességnek, azaz a jó, a szép és az igaz együttesének, azaz a kanti és a fentebb Madáchtól idézett elmélet szerint a szentségnek a képviselője. Lucifer e tökéletesség tagadásának, azaz e tökéletesség hiányának (a rossznak, a rúttnak és a hamisnak, tehát az esendőségnek) a megszemélyesítője, míg a Földszellem az anyagvilág, a matéria sajátosságainak néha kellemes, néha félelmetes, többnyire láthatatlan, ám ellentmondást, kiszakadást nem tűrő képviselője. Kíméletlen materializmust, az anyag és a természeti törvények elsődlegességét hirdeti tehát a Földszellem által a dráma szövege: „Mert minden felfogás / És minden érzés, mely benned feszül, csak / Kisűgárzása e csoport anyagnak / Mit földednek hívsz, s mely, ha más leendne / Nem létezhetnék többé, véled együtt. – / A szépet, rútat, üdvöt és pokolt / Csak szellemtől vontad el magadnak, / Mely kis hazádnak rendét lengi át.”

Az anyagi léttől, a földtől és testétől akár megszabadulni kívánó, a tiszta szellemvilágba vágyakozó Ádámot köti a matéria. Az ember e tekintetben döntési határához ér: dönthet, azonban lelke és szelleme – a Tragédia s így Madách szerint – testéhez kötött, ha ettől elszakad, megszűnik léte, s vele szelleme és akarata is.

A lét maga a teljesség, amelynek tartalmait a materiából „vonja el”, azaz valósítja meg az ember. Éva mindezt már az alma leszakítása előtt tudta. Tudta, hogy döntése miatt, tetteiért nem büntethető az, akit ebbe az anyagvilágba helyeztek, vállalja tehát „a szépet, rútat, üdvöt és pokolt”. Hogyan is mondta még a Paradicsomban, az alma leszakítása előtti pillanatban? „Mint büntethető? – Hogy ha az utat / Kitűzted, melyen hogy menjünk, kívánja, / Miért akképen is nem alkotott, / Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon. / Miért állított mély örvény fölé, / Szédelő fejjel, kárhozatra szánva. – / Ha meg a bűn szintén tervében áll, / Mint a vihar napsugaras napok közt, / Ki mondja azt vétkesnek, mert zajong, / Mint ezt, mivel éltetve melegít?”

Éva tehát a lét szabad, személyes megélésére és emberi tökéletességére vágyik, s tudja, hogy a vétkes hajlam ugyanolyan része a teremtés tökéletességének, mint a napsugár. Ádám ezzel szemben az elvi tökéletesség különböző jogcímeinek megvalósítását a társadalomban, vagy ha ott már nem lehet, abból teljesen kiszakadva, akár egyéni léte feláldozása árán kívánja elérni.

Ádám ennek a magamagánál magasabb létszerepnek érdekében ízeleli meg a tudás almáját. Ő „úrnak lenni (kíván) mindenképp felett.” „Jöjjen reánk, minék ránk jöni kell, / Legyünk tudók, mint isten.” Az álmukban látott történelmi és azt meghaladó színekben azonban megtapasztalja, hogy az emberi társadalomban tökéletesnek tűnő jogcímei megvalósíthatatlanok a legkülönbözőbb emberi gyöngék miatt, s ugyanakkor – vagyis inkább végül – a társadalmon kívül az Űrben nem tud létezni, a társadalom utáni eszkimó-létben viszont nem is akar. Az elsőben szellemmé válása létét veszélyezteti, míg a másodikban immár nincs döntési lehetősége a puszta léten kívül, az pedig számára ember-alatti, állati lét. E végkimenetel láttán szabadulna meg életétől, és ezzel az emberi társadalom kialakulásától, mivel – ha már isteni tökéletességet nem érhet el – Lucifer mellé, az emberi lét értelmetlenségét bizonyítandó, nem kíván állni. „Daczolhatok még istennek, neked.” – mondja Lucifernek.

Éva azonban az ellenkező utat járja be az álomban. Mindvégig örök és fiatal marad, mindvégig kiáll a szeretet és a szerelem, egyéni, személyes vágyai mellett, melynek, ha úgy tetszik, következetes megvalósulása ébredésekor az álmában is többször megélt anyaság.

Ne higgyük tehát, hogy Éva nem áll ki önmagáért, saját világáért. „A függés, látom, életem neked.” – vetette oda neki Ádám még a Paradicsom színben, azonban Ádám a történelmi színnek során belátja, hogy az örök nő, Éva e kettős függőség között hányódik a társadalomban, ahol, mint Ádám megállapítja, „a jó sajátja, / Míg bűne a’ koré, melly őt szülé.”

E rejtélyes mondatot általában felmentőnek érezzük, azonban a történelmi színek során – amelyekben egyébként Ádám is mindig elbukik – Éva valójában konfliktusok sorozatát vállalja fel önnön maga felvállalása érdekében. Az athéni színben saját és fia életét kockáztatja s menti a társadalommal szemben férje védelme érdekében, a konstantinápolyi színben szerelmét és jóságát a kor szellemével próbálja „összehozni”, a párizsi színben a kettős társadalmi szereposztás kettős, így se-úgy se frusztrációjával kell szembenéznie. A prágai színekben ismét a társadalmi elvárások ingatják, melyekből a londoni szín végén győzedelmesen, „glóriával” emelkedik ki, s végül a falanszter világából ismét gyermeke és a humánusmot mutató „nagylelkű férfiú” Ádám mellé állva száll szembe a korszak embertelen szabályaival. A drámában Éva mindig a személyes, egyéni létben kíván élni a szabad döntés lehetőségével, Madách 19. századi nő-képének megfelelően. Hozzá kell tennünk, hogy épp ez a nő-felfogás erősítette meg barátnejában, Veres Pálnéban az elhatározást az új nő-eszmény meghonosítása érdekében a nők oktatásának kezdeményezéséhez, mely az első magyar női líceum felállításához, s ezzel egy modern nő-eszmény megalapozásához vezetett el Magyarországon.

Ádám felébredésekor saját vereségeinek tekinti az emberi történelem szubhumán létbe hulló kimenetelét. Belenyugvása azonban az általános emberi a kudarc-sorsba való belenyugvás lenne, hiszen Lucifer szemére veti, hogy az ember nem rendelkezik önnön léte felett: „végzet áll a történet felett, / Te eszköz vagy csak, mellyet hájt előre.” Ám ez ellen, mint fentebb is idéztük, Ádám határozottan tiltakozik: „Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad. / Kérdemteltem azt nagyon magamnak, / Lemondtam érte a paradicsomról. / Sokat tanultam álmképeimből, / Kiábrándultam sokból s most csupán / Tőlem függ, útam másképpen vezetni.”

A szabad akaratot tehát a tudás, öntudatra ébredés által szerezte meg az ember, az emberiség. Erre, azaz a szabad választás, a szabad döntés lehetőségére a Paradicsomban, a tudás almájának leszakítása előtt még Lucifer biztatta az emberpárt, azaz ő kecsegtette őket a tényleges emberré válással, mégpedig „a gondolat”, azaz a szabad döntés képességének megszerzése

ígéretével: „*Igen, tán volna egy, a gondolat, / Mely öntudatlan szűdben dermedez, / Ez nagykorúvá tenne, önerődre / Bízván, hogy válassz jó és rossz között, / Hogy önmagad intézzed sorsodat / S a gondviselettől felmentene.*”

Ádám feldolgozhatatlannak érzi, hogy tudása és a szabad akarata révén megvívott küzdelmei a társadalmat nem vitték sikerre, és most, mindezek ismeretében mégsem ő dönt önmaga és az emberiség léte, és jövője felől – hiszen az általa álmukban látott történelem, mint ahogy Évától a záró jelenetben megtudja, immár a valóságban is meg fog történni: „*Uram, legyőztél.*” – mondja.

Ádám és Éva mindketten megküzdöttek önmaguk, azaz elveik és vágyaik képviseletéért. Ádám elbukottnak érzi magát, míg Éva a jövő bizonyosságában, sőt, esetleg Luciferrel szemben, a várható „bűn és nyomor”-ral szemben egy jobb jövő esélyében úgy véli „*majd fogamzik / Más a nyomorban, a ki eltörül, / Testvériséget hozván a világra.*” Itt meghaladja Ádám kétségeit, aki ismét az egyén és a társadalom vesztes konfliktusát veti fel: „*Van-é jutalma a nemes kebelnek / Melyet kigúnyol, mellyért vérezett / A kislelkű tömeg?*”

Az Úr azonban szándékoltan eltitkolja előttük a jövőt: „*Ha látnád, a földön mulékonyan / Pihen csak lelked s túl örök idő vár: / Erény nem volna itt szenvedni többé. / Ha látnád, a por lelkedet feliszszja: / Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt / Hogy a muló percz élvéről lemondj? / (...) / Hadd korlátozzon az arasznyi lét. / És biztosítva áll nagyság, erény.*” Azaz minthogyha a halandóság tudata tenné az embert erkölcsi lényvé.

Azonban – mint fentebb ugyancsak utaltunk rá – váratlan segítséget kapunk e tárgyban az Angyalok Karától. Ahogy korábban láttuk, szinte szóról szóra megismétlik Lucifer Paradicsombéli ígéretét, amivel az ördög rávette Ádámot és Évát a tudás almájának leszakítására, kifejtve, hogy az általa javasolt, a tudás almájában rejlő tudás, a gondolat lehetővé tenné, „*hogy válassz jó és rossz között*”. S íme, a Tragédia zárókórusában ezt a luciferi megállapítást (!) „*nagy eszmének*” ítéli meg immár az Angyalok Kara is: „*Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll isten kegyelme. / Tégy bátran hát, és ne bánd ha / A tömeg hálátlan is lesz, / Mert ne azt tekintse célul, / Önbecsét csak, ki nagyot tesz, / Szégyenelve tenni máskép.*”

Összegzés

A Tragédia egyik kulcsmotívumának, a szabadság eszméjének tárgyalása a keret-színekben összefűz. Míg a paradicsomban Lucifer egyik legfőbb érve a tudás almájának leszakításához a szabad választással való kecsegtetés, a záró színben az Angyalok Kara immár „*nagy eszmének*” nevezi meg a szabad választás, a szabad akarat képességét, melynek ráadásul önértéke van, s nem kell társadalmi jutalmat várni érte.

„*Erkölcseleg szükséges – mondta ki Immanuel Kant –, „hogy a legfőbb jót az akarat szabadsága által hozzuk létre”* azonban „*e világon nem várható az erkölcsi törvény legpontosabb betartása nyomán az erénynek és boldogságnak semmiféle olyan szükséges összekapcsolódása, amely elégséges volna a legfőbb jóhoz.*”²³ – s valóban a Tragédia záró soraiban sem az Angyalok Kara, de még az Úr biztatása sem terjed ki a boldogság ígéretére, hisz az Úr, mint passzív princípium azt nem is segítheti elő. Az Úrra illő Madách-álláspontot is megtalálhatjuk Kantnál: „*Isten fogalma tehát nem a fizikához, azaz a spekulatív észhez, hanem az erkölcsstanhoz tartozó fogalom és ugyanezt mondhatjuk azokról a többi észfogalmakról is, mikről, mint a gyakorlati ész használatának posztulátumairól, fennebb tárgyaltunk.*”²⁴

Isten fogalma és szférája tehát az erkölcsi mérce. Az Úr rosszat, míg Lucifer, mint láttuk, jót nem tehet – így a *tényleges erkölcsi tett, a szabad akarat* által bármikor, önmagunk és bár-

mely embertársunk által a rossz és a jó, a bűn és az erény között meghozható *szabad döntés* gyakorlása csakis az emberé. Ez az ember *alapvető princípiuma*, amelyet, mint Ádám mondja, ő küzdött ki a tudás, a gondolkodás, az öntudatra eszmélés megszerzésével – s mint láttuk, ennek szerez Éva is érvényt a színekben.

Elmondható tehát, hogy *a szabad akarat* képessége az emberiség lehetősége, azaz az ember kizárólagosan saját és így legfőbb princípiuma. Egyetlen feltétel terhel minket, férfiakat és nőket egyaránt, hogy az akarat szabadság megmaradjon a világegyetemben – e feltétel az emberiség létének megőrzése. Ez szabad akaratunk, szabadságunk határa.⁵

Jegyzetek

- 1 Striker Sándor: Az ember tragédiája rekonstrukciója I–II. Szerzői kiadás, Budapest, 1996. 129–132. o.
- 2 Madách Imre: Drámaelméleti értekezés. In: Madách Imre összes művei I–II. Szerkesztette: Halász Gábor. Révai Testvérek Irodalmi Intézet, Budapest, 1942.
- 3 Immanuel Kant: A gyakorlati ész kritikája. Franklin-társulat, Budapest, 1922. 118–119. o.
- 4 Uo. 145. o.
- 5 További felhasznált irodalom: Barta János: Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában = Irodalomtörténeti Közlemények, 69. évf. 1965. 1. szám, 1–10. o.; Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Előadások a világtörténelem filozófiájáról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979; Immanuel Kant: A tiszta ész kritikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981; Kántor Lajos: Százéves harc Az ember tragédiájáért. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966; Kovács Gábor: A polisz-demokráciától a poszt-demokráciáig = Liget, 27. évf. 9. szám, 2014. szeptember, 57–72. o.; Madách Imre: Az ember tragédiája „érintetlen” változat. Striker Sándor kiadása, Budapest, 1996; Kurt Vonnegut: Az ötös számú vágóhíd. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. A magyar szavak gyakorisága: https://en.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Frequency_lists/Hungarian_webcorpus_frequency_list (Letöltés: 2020. március 5.)

Egy szorgalmas asszony naplójából 1